

Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr'daki (1-101. Varaklar Arası) Deyimsel Yapılar

Pelin DERELİ¹

Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr'daki (1-101. Varaklar Arası) Deyimsel Yapılar²

Idiomatic Structures in Sırru'l-Esrâr and Matlau'l-Envâr (Between Varaks 1-101.)

Özet

Deyim, genellikle gerçek anlamından ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği; tabir anlamında kullanılmaktadır. Deyimler bir anda ortaya çıkmamıştır. Zaman içinde halkın kullanımına bağlı olarak bazı deyimler günümüze kadar gelmiş, bazıları da unutulmuştur. Türkçedeki bu değişim süreçlerine ışık tutmak için Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr adlı eser oldukça önemlidir. Bu çalışmada, "Enveri" mahlasını kullanan bir şair tarafından kaleme alınan "Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr" adlı eserin 1-101. varakları arasındaki deyimisel yapılar incelenmiştir. Eser, halk deyişleri, günlük hayattan örnekler içerdiği için deyimler açısından oldukça zengindir. Yazma eserin belirlenen nüshaları arasında Süleymaniye Kütüphanesi Kemankuş Bölümünde 208 arşiv numarası ile kayıtlı olan nüshası esas alınmıştır.

Abstract

Idiom is generally used in the sense of a phrase, a stereotyped phrase that carries a unique meaning separate from its literal meaning. Idioms did not emerge all at once. Depending on the use of the people over time, some idioms have survived to the present day and some have been forgotten. In order to shed light on these change processes in Turkish, the work titled Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr written by a poet using the pseudonym "Enveri" were analyzed. The work is very rich in terms of idioms because it contains folk sayings and examples from daily life. Among the copies of the manuscript, the copy registered in Süleymaniye Library Kemankuş Department with archive number 208 was taken as the basis.

Anahtar Sözcükler: Enveri, Deyim, Eski Anadolu Türkçesi, Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr.

Key Words: Enveri, Idion, Old Anatolian Turkish, Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

1. Giriş

Deyimsel yapılar, bir dilde tek tek anlamları farklı olan fakat bir araya geldiklerinde o dilin tarihsel, kültürel yapısına uygun olarak mecazi ve özgün anlamlar taşıyan söz gruplarıdır. Dile özgü yapılar oldukları için direkt çevrildiklerinde anlamsız olabilirler. Deyimsel yapılar, dilin

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, pelindereli32@gmail.com, ORCID No: 0000-0001-9444-4777

2 Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında Doç. Dr. Talat Dinar danışmanlığında hazırlanmakta olan "Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr 51 - 101. Varak (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

anlamını zenginleştirir ve bu yapılar hakkında bilgi sahibi olmak oldukça önemlidir. Bir dilin gelişimi ve değişimi incelenmek istendiğinde başlıca araştırılacak konulardan biri deyimisel yapılarıdır. Deyimsel yapılar sadece deyimleri kapsamaz aynı zamanda o dildeki kalıp ifadeleri de içerir. Deyim yerine deyimsel yapı ifadesinin kullanılması daha geniş bir alanın incelenmesini sağlamaktadır.

Aksan (2009: 82) "Bir ulusun diliyle kültürü arasındaki bağlar o ölçüde sıkıdır ki, yalnızca dil varlığının incelenmesiyle bir ulusun yaşayış biçimi, inanç ve gelenekleri, çeşitli nitelikleri ve tarih boyunca içinde bulunduğu kültür hareketleri konusunda bilgi edinebiliriz. Dil, bir toplumun kültürünün en başta gelen ögesidir." demektedir.

Bir dilin zenginliğini gösteren başlıca unsurlar arasında deyimler ve atasözleri gelmektedir. Yüzyıllar boyunca dile yerleşmiş olan kalıplaşmış ifadeler, az sözle çok şey anlatmak için halk arasında oldukça sık kullanılmaktadır. Deyim, Türkçe Sözlük'te (2011: 651) "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir" şeklinde tanımlanmıştır. Deyimler bir milletin söz gücünden doğan kısa ve özlü ifadeler taşırlar. Deyimler bakımından en zengin dillerden biri de şüphesiz Türkçedir. Hem sözlü hem yazılı iletişimde anlamı zenginleştirmek ve az sözle çok şey ifade etmek için deyimler, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde kullanılmaktadır. Deyimler sadece iletişim için kullanılmamaktadır. Aynı zamanda ait oldukları toplumların dış dünyayı nasıl algıladıkları, kültürel unsurları, hayat tecrübeleri hakkında da bilgiler verir. Bu sebeple ünlemler de deyimisel yapıların içinde önemlidir.

Dinar (2016: 33) "Başlatma ve başlarım kullanımlarının ünlemlenme sürecinde argo kullanımlarının da etkili olduğu bir gerçektir. Muhtemelen süreç temel veya yan anlamlardan argoya daha sonrasında ünleme dönüşme şeklinde gelişmiş olmalıdır. Başlatma ve başlarımın argo anlamı ile deyimler içerisinde yer alması ünlem olarak kullanılabilen başlatma ve başlarım ifadelerinin deyimlerden kısalması yapılar olabileceği ihtimalini de akla getirir. Henüz bu süreçle ilgili kesin bir hüküm bildirmemiz zor olsa da kesin olan bir şey vardır ki anlam argodan kızgınlık, öfke vb. duyguları ifade eden ünleme doğru bir geçiş sürecindedir." demektedir.

Argolar, deyimisel yapılara benzer şekilde anlamları değişmiş kalıp ifadelerdir. Zaman içinde anlamsal olarak toplumun diline yerleşir ve kullanımı devam eder. Bazı argolar dildeki değişimler neticesinde artık duyguları ifade etmede kullanılan ünlemlenme sürecine girerler.

Kenzhalin (2017: 109) "Türk dünyasında deyimlerin incelenmesi konusuna öncelikle bazı Türk lehçelerindeki deyimlerin ele alınmasıyla başlanmıştır. Türk lehçelerinin pek çoğunda bu konuda yayımlanmış çalışmalar, bu sahadaki kıymetli araştırmalar arasındadır. Bu kapsamda tüm lehçelerdeki deyimlerin yapıları ve anlam özellikleri incelenirken incelenme esasları arasında bazı farklılıklar da görülmektedir. Türkoloji'de 50'li yıllardan sonra deyimlerin dil bilimi içerisinde ayrı bir disiplin olarak kabul edilmesine yönelik çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Çünkü deyimler, gerek kalıplaşmış kelime grupları hâlinde kullanılmaları gerekse

sabit yapılı karakter taşımaları sebebiyle anlam bütünlüğüne sahip olmaları dolayısıyla dil biliminin ayrı bir kolunu oluşturur. Bu konuda yayımlanmış genel deyimler hakkındaki eserlere bir göz attığımızda, bu çalışmaların belli bir derecede neticeye varmış olduğunu görürüz." demektedir.

Deyimler incelenirken ilk olarak lehçelerden başlanması parçadan bütüne gidilen bir yöntem izlendiğini göstermektedir. Türk lehçelerinde kültürel, tarihsel değişikliklerden dolayı farklı deyimse yapılar ortaya çıkmıştır. Bu da Türk dili açısından bir zenginlik göstergesidir.

Sinan (2008: 92) "Türkçede, deyimler için çok sayıda terim kullanılmıştır. Deyim karşılığında; önceleri darbimesel, ta'bir, ıstılah sözcükleri kullanılmıştır. Ancak, darbimesel daha çok atasözlerini karşılayan bir terimdir. Tanzimat'tan sonra avama ait hikmetli sözlerin toplanması sürecinde ta'bir sözcüğü kullanılmıştır. Batı dillerinde deyim için; Fransızca locution; İngilizcede locution, idiom, formula, expression; Almancada ise ausdruck, redensart; Rusçada frazeologizm, obraznoye, vırajeniye kelimelerinin kullanıldığı görülüyor. Cumhuriyetten sonra uzun bir süre ta'bir sözcüğü kullanılmış ve Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından 1935 yılında İstanbul'da bastırılarak dağıtılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu'nda tabir = terme, expression karşılığı olarak 'deyim' sözcüğü önerilmiş ve bu zamanla tutmuştur. Ancak, Mustafa Nihat Özön, M.Halit Bayrı, M.Şakir Ülkütasır gibi araştırmacı ve yazarlar uzun süre tabir kelimesini de kullanmışlardır." demektedir.

Deyimlerin tanımlanmasında birçok farklı görüş vardır. Örneğin Korkmaz (1992: 43) "Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği" tanımını yapar. Aksoy (1984: 49) "Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları" olarak değerlendirir.

Elçin (1986: 642) "Deyimler (tâbirler), asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha çok kelimeden kurulu bir çeşit dil ifadesi olan bu sözler, duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır." der.

Yukarıdaki birkaç tanımda olduğu gibi deyimlerle ilgili oldukça fazla görüş vardır. Hepsinin ortak özelliği deyimlerdeki en az bir kelimenin gerçek anlamı dışında kullanıldığıdır. Ayrıca farklı tanımlamalara rağmen araştırmacıların ortak fikirde olduğu diğer bir konu ise deyimlerin en az iki kelimeden oluştuğudur. Aksan (1982: 37), seyrek olarak tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan söz olabileceği belirtilmiştir.

Hatiboğlu (1964: 222) "Bir tek kelime ise deyim olamaz eğer bir kelimenin anlamı gerçek anlamından kaymışsa, o kelime mecaz anlamında kullanılıyor veya kelimenin anlamı çoğaltılıyor demektir. Çünkü bir kelimenin pek çok gerçek veya mecaz anlamı olabilir. Deyimde ise bir tek kelimenin anlamı dışında kullanılması aranmaz, en az iki kelimenin birlikte kullanılmalarından doğan ortak anlam, ger-

çek anlam dışında hatta mantık dışındadır. Yoksa bir tek kelimenin mantık dışında kullanılması, çekici bir özellik yaratamaz, belki de anlamın kaybolmasına sebep olur ve tek kelime olduğu için de mantık dışına kayma söz konusu olamaz." demektedir.

Kelime öbeklerinin zaman içinde deyimleşmesi ve halk arasında değişimlere uğraması da söz konusudur.

Dinar (2016: 147) "Gibi gelmek yapısından gibisine gelmek/getirmek yapısına geçiş, sıradan bir gelişme veya değişim değildir. Bu değişim deyimleşmenin tamamlanmasını sağlayan bir süreçtir. şöyle ki gibi gelmek yapısı zaman zaman gerçek anlamda, zaman zaman da deyim anlamda kullanılabilirken gibisine gelmek/getirmek yapısı gerçek anlamdan uzaklaşıp tamamen deyim kullanımına dönüşmüştür. Böylece yapı deyimleşme aşamasını tamamlamıştır. Artık bir sonraki süreçte de yapı gibime gelmek şekline dönüşmüştür." demektedir.

Makalenin yazılış amacı 16. yüzyıldan günümüze kadar deyimsel yapıların uğradıkları değişim ve dönüşümleri tespit etmektir. Aynı zamanda günümüzde de değişime uğramadan kullanılan deyimsel yapılar incelenerek 16. yüzyıl ile günümüz arasında anlamsal ve dil bilgisel açıdan bir bağlantı kurmak amaçlanmıştır. Bu incelemeler Türk dilinin tarihî sürecinin aydınlatılması açısından oldukça önemlidir. Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr hem halk deyişleri hem Arapça-Farsça şiirler içeren zengin bir metin olduğu için farklı deyimsel yapıların incelenmesi alan yazına katkı sağlayacaktır.

Makalenin konusu olan ve 16. yüzyılda yazılan Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr adlı eserin yazarı, kataloglarda Mürekkepci Enverî olarak kayıtlıdır. Dönemde Enverî mahlasını kullanan pek çok yazar olduğu için eseri hangisinin yazdığı ile ilgili farklı görüşler vardır. Ergun ve Beliğ (2016: 1300) eserin Mürekkepci Enverî'ye ait olduğunu savunmaktadır. Kurnaz ve Tatcı (2001: 24) Mürekkepci Enverî'ye ait olmadığını ve dönemdeki Enverî Dede veya Enverî mahlaslı başka bir şaire ait olabileceğini savunmaktadır. Eser manzum ve mensur karışık olarak yazılmış ve içerisinde Arapça-Farsça karışık olarak yazılmış şiirler mevcuttur. Ayrıca eser halk yaşantısı hakkında da birçok bilgi içermektedir. Bu açıdan içerisinde deyimler ve atasözleri nesir bölümlerinde sıkça kullanılmıştır. Ayrıca nesir bölümlerinde nasihatlere de rastlanılmıştır. Manzumelerindeki ifadeler ise oldukça akıcı ve ahenklidir. Yazma eserin belirlenen nüshaları arasından Süleymaniye Kütüphanesi Kemankes Bölümünde 208 arşiv numarası ile kayıtlı olan nüshası esas alınmıştır. Eserin 1a-50b varaklar arasını Selin şentürk yüksek lisans tezi olarak incelemiştir.³

³ bk. Selin şentürk, Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr (1a-50b v.) (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

2. Sırru'l-Esrâr ve Matla'u'l-Envâr 1a-101b Varakları Arasında Tespit Edilen Deyimsel Yapılar

Eserde 128 adet deyimsel yapı tespit edilmiştir. Bunlar *Anlamsal veya Yapısal Olarak Günümüzde de Varlığını Devam Ettiren Deyimsel Yapılar*, *Anlamsal veya Yapısal Olarak Günümüze Ulaşamayan veya Değişikliğe Uğramış Deyimsel Yapılar* ve *Arapça-Farsça Kelimelerle Kullanılan Deyimsel Yapılar* olarak incelenmiştir. Deyimler tespit edilirken ve günümüz ile karşılaştırılırken Türk Dil Kurumunun internet sitesindeki Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü ile Eyüboğlu'nun (1975) *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*; *Deyimler-(Tâbirler)* kaynakları referans alınmıştır.

2.1. Anlamsal veya Yapısal Olarak Günümüzde de Varlığını Devam Ettiren Deyimsel Yapılar

Bu deyimler günümüze kadar anlamını koruyarak gelmiş ve günümüzde de kullanılan deyimlerdir. Bazı ses değişimleri dışında değişikliğe uğramamışlardır. Deyimlerin anlamları tespit edilirken Türk Dil Kurumunun internet sitesindeki Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nden faydalanılmıştır. Ayrıca Eyüboğlu'nun (1975) *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*; *Deyimler-(Tâbirler)* kaynağında karşılığı bulunan deyimler eklenmiştir.

and iç-: Bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek; yemin etmek.

göründi şandı inananlar anda inandı *and içdiler* ki kandı gönül varlığı 66a/2⁴

and vir-: Allah aşkına, çocuklarının başı için vb. sözlerle karşındakini bir şeye zorlamak.

diringene dirildük döne döne bizüm yalavaca yalvarup *and virdüğimizi* gördiler 90b/4-5

ardına düş-: Arkasından gitmek, peşini bırakmamak.

azacuklar çoklar *ardına düşdügi* çokluk yokluğındandır atamuñ hüyn 15a/9

dir bu kamu ululuklar anuñ ululuğın gösterür zirâ ki anuñ *ardına düşenler* 22b/12

gerek *ardına düşesin* atuñ eşkün ola yitesin edeb ile etegin tutasın 28b/2

ayak (ğ) baş-: Bir yere varmak, ulaşmak.

itmekdür sa'âdet *ayağı başduğı* yirde bitmekdür ol begendügi 'aybdur hüner 22b/5

ayaqlarda kal-: Önem verilmesi gereken şeyleri hiçe saymak, çiğnemek.

ayaqlarda kalur bunlar elden ayak olur anlar qarartıya kalmış bunlar 8b/11

ayağ almadı *ayaqlarda kaldı* başa baş olmadı kendü varlığın bilmedügi-çün 100b/7

⁴ Yazma eserdeki varak ve satır numaralarını vermektedir.

bağırına baş-: Kucaklamak.

elinden gönülince kararсын ki cānum cānını gördükde cānı gibi *bağırına başar* 59b/3

baş çek-: Herhangi bir konuda önde gitmek, önyak olmak.

baş kodı baş oldu her ki *baş çekdi* çaldılar her pāresi 6b/10

baş endür-: İtaat etmek. Eyüboğlu (1975: 54) bu deyimini *baş indirmek* (*Boyun eğmek, kabul et...*) olarak vermiştir.

doştan yaña döndürelüm ol eşige yüz urup *baş endürelüm* illerüñ 7b/2

baş kıo-: Bir şey uğruna ölümü göze almak.

baş kıo tohm-ı muhabbet ekilmiştir tiğ-ı şeri‘at çekilmiştir her ki bu āsitāne 6b/9

baş kodı baş oldu her ki baş çekdi çaldılar her pāresi 6b/10

alurlar abdāl sevgü ile sevdügi ayağına *baş kıoyanlar* şol vaqtin 58b/2

kudret bundan alınur bu ele yapışan eylük bulur bu ayağa *baş kıoyan* 73b/8

baş kıoş-: Bir işi başarmak için çalışmak.

zülfine *baş kıoşmadın* sevdāyı olmuş sarāydır

işbu yolda bir niçe āşüfteler pāmāllar 12a/7

baş ol-: Lider olmak, önde gelmek.

baş kodı *baş oldu* her ki baş çekdi çaldılar her pāresi 6b/10

baş olur gözi nürn nūra irer gönüldeñ kayguyı sürer ilden ile irişür 73b/9

başına ... gel-: Kötü bir duruma düşmek, istenmeyen bir durumla karşılaşmak.

didi didisin kodı kodısın kıopalum gendü *başumuza gelen* hālleri 7b/3

er *başına çoğ iş gelir* inişlere yokuş gelir tağlar başına kış gelir 11a/3

bil bağla-: Ümitle bağlanmak, güvenmek, inanmak.

hidmete *bil bağladı* bu sa‘ādet sermāyesin yerlü yirine iletmege uzandı 19a/10

bil bükül-: Yaşlılık yüzünden güçsüz kalmak, bir iş yapamayacak duruma düşmek.

eyle *bil büküldükçe* güç kıuvvet eksildügendendür ki kıocacuklar gice meyhānede 31b/4

cān al-: Öldürmek.

dil derüninden diler *cān almağı* gözle gönül

‘ārife dermān bu yolda şulhı-la işlāhı-mış 10b/9

cān bul-: Yaşama gücü vermek.

cān buldı anlar bu günü dün itti bunlar gününü gün itti anlar 8b/10

önegülük eyü olmaz cānsuz olan *cān bulmaz* cān ne-idügin bildürmedükleri-çün 21b/10

cān kulağı: İnsanın hissetme yetisinin ana merkezi, gönül anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim *can kulağı ile dinle-* olarak kullanılmaktadır. Anlamsal olarak daralmaya uğramıştır ve sadece bir şeyi gönülden, dikkatlice dinlemek anlamına evrilmiştir. Eyüboğlu (1975: 96) bu deyimini *can kulağı ile (dinlemek)* olarak vermiştir.

bildürmegi-çün ayrılık eli ile *cān kulağın* burdı bu cān azmağa başladı dil zār u 19a/5

cān vir-: Ölmek.

cān nice cān virmesün ki anlaruñ gövdeleri külli cān olmuşdur sevilü söyleyen 33a/1

cān cemālün şevkine *cān viricek* edni didi

بني أن تر بي söyleyen sensin ki rakş urdı cebel 36a/8

toğru dilden böyle didi burada bu yüzden göründi gönül aldı *cān virdi* 73b/3

arçoncağ şoram diyen sersemi gör ki yumurda diyü *cān virür* istediği 84b/2

iy gönülden *cān viren* şol hüsn-i sâhib-i şürete

‘âlem-i i’zâz-ı şavkı-la irişdüñ ‘izzete 89b/1

ğarka hun-ı cigerdür dil lebünden gonca-veş

mübtelâdur *cān virür* kand ile ‘ünnâb üstüne 96b/4

halka halka sünbülün şaldı girih-tâb üstüne

gördi diller *cān virüp* atıldı pertâb üstüne 96b/7

cān virüp al-: Ölüm sıkıntısı ve acısı içinde bunalmak. Eyüboğlu (1975: 97) bu deyimini *can verip can almak* olarak vermiştir.

dermānı nider derdüñi dil cān virüp aldı

söz-i gam-ı ışık içre bu dem buldı devâyı 86b/11

dilden dile düş- (vir-): Birçok kişi tarafından konuşulmak.

eksilmeye ve bu kutluluk *dilden dile düşe* ardı kesilmeye kaynaya taş 4a/8

her mü’mine hırz-ı emān lillāh mevlānā ’ali

dilden dile virdi lisān lillāh mevlānā ’ali 98b/7

dile düşür-: Afişe etmek.

belleri üstlerine üşürdiler kendülüklerin *dile düşürdiler* 79b/11

dile gel-: Konuşma kudreti, yeteneği, olmayan varlık konuşmak, dillenmek, lisana gelmek.

bildürüp ildirmegi-çün *dile geldi* eyitti rubā‘i 43a/12

buña saçıldı didi idi *dile geldi* kendülügi bile geldi kendü lutfın eyledi 74a/2

bu eyluki-le on eyluki-le eline girdi bildüğünü bildi bilmezden aldı *dile geldi* ki 87b/12

virmediğiçündür ki alacağı almadı her ne ki *dile geldi* oradan 100b/5

dile getir-: Konuşturmak.

yerinde turacağın sezmezem hemān dil delülük derdi ile *dile getirdüğün* 66b/3

dili dönme-: Amacını iyi anlatamamak.

saña alçaklık idicek elüñ öpücek ki derdin dimege *dili dönmese gerek* 97b/1

dilleri tut-: Sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak.

üç abdāl gelürler gelerek gördük yüzlerin örtmişler *dillerin tutmuşlar* 88b/11

dillerin eñselerinden çek-: Bıktırarak kadar çok konuşan veya kötü sözler söyleyenler için kullanılan bir ilenme sözü.

tağlu *dillerin eñselerinden çekmişlerdür* anuñı-çun söylemezler ve bu ni‘metten 6b/6

dilli düdük (g): Çok konuşan (kimse).

dillü düdüge kim didi ki delük delük olduğunda delülükler eyle çağır bağır 27a/5

arayı turan abdāluñ ayrılık elinden efgānın işiden bilür ki *dillü düdük* 66a/13

ekdüğünü biç-: Yaptığının karşılığını görmek.

kötülükden eylük umanlar ekin issinüñ *ekdüğünü biçersin* didüğün işitmediler 45b/11

el ir-: Ulaşmaya gücü yetmemek, yetişememek, ulaşamamak. Eyüboğlu (1975: 159) bu deyimmin olumsuz şeklini *el ermez (erişememek)* olarak vermiştir.

ili ele irdükde *el irmediği* güç yetmediği yetmez midi ki biter gibi iken yitürdi 70a/1

el şun-: El uzatmak, yardım etmek.

yüze yüz gösterür *el şunduğün* almak rüzi olmakdan olur er istediğinde 11a/7

esirgemekdür kimdür ki düşene tur dimeye *el şunanuñ eline el şunmaya* 17a/6

elin şandı kırmı açla kırvadı eline iki hıyār girdi harpadağ ışırdığı kıor 37a/11

el şunduğūñ yire iki elūñ bir yire getir büyük geyecegi götür ilerü şun 37b/9

aña elin şunsa ol vaqtin göñlinde ne varı-sa ol eline gelür iki eli birbiri 39b/3

çöpüne dañı el şunar didükleri şoyunmadın şuya düşenleri-çündür 82b/10

el uzat (d)-: Birinden bir hakkı almaya kalkışmak.

alalar diyü tolanmaduğ kapu komaduğ eylūgi göricek el uzadur çok 98a/4

el vir-: Yardım etmek.

itmekden ‘aziz oldılar gözi olan görmekten qalmaz el virmedin gelürin almaz 14a/4

abdāl gemlikde kerem kerīm olandan gördüm kerīm olana el viremeceğüm sezdim tāk atarak 75b/8

geldi il ile bile geldi irenden ala geldi el virmedüğçün 100b/6

ele gir-: Ele geçmek, elde edilmek, yakalanmak.

dāmen-i derdüñ ele girdi girībān oldı hāk

dil gınā-yı gāmda iken müflis oldı mendebür 67a/3

bu eylūki-le on eylūki-le eline girdi bildüğini bildi bilmezden aldı dile geldi ki 87b/12

qara tağdan kızarur gördükde gögermedin alınurdu el urduqda ele girse 95b/8

eli altında (ol)-: Hakimiyeti, emri altında olmak.

aña hoş geldügidür ki gendü inildüden kırtulmaz er oldur ki eli altında olanlaruñ 28a/7

emek vir-: (Bir şey üzerinde) Uzun zaman çalışmak, uğraşmak.

illere emek virildükde bunlara yemek virildi il delüsin elde temiz didükleri 81a/4

etegin tut-: Yardım istemek.

gerek ardına düşesin atuñ eşkün ola yitesin edeb ile etegin tutasın 28b/2

etegine yapış-: Birinin himayesine sığınmak, himayesini istemek.

bu ārzüya düşmediler anuñ sa‘ādetlü etegine yapışmadılar varlık tağından aşmadıla 4a/10

göñül aç-: İnsanın iç sıkıntısını gidermek, iç açmak.

şol nesne kim göñüller açar ol gelicek kayğular kaçar olduğı yire sözi geçer 44a/4

göñül al-: Kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmek.

olduklarından-dur ki güzeller gözlere virdüklerin cānlar göñüllerden alurlar 58b/1-2

hele ben bu göñül elinden göñül alanlaruñ saçı sağışı özün ince qurı 59b/4

gözüm ile *gönlüm alan* bilür göz gördüğünden kaçacak göñüle kaçar göñül 60a/2
göz ucundan ucağa düşdi *göñül aldı* acıya aldandığı için qaralara 66a/3
göñül aldı içden yüz görenler gözlerin yumdı yüzleri açıldı 66a/5
toğru dilden böyle didi burada bu yüzden göründi *göñül aldı* cān virdi 73b/3
göñüllerden alur appağı-ken kıp kızıl güle beñzer bir balaban bağışlı yanındağına 89a/4

göñül avla-: Gönlünü çalmak.

ördegüñ göli içinde gümrendüğü *göñül avlamak* istedüğündür ki kendü avlanır 76b/7

göñül çek-: Âşık olmak, sevdâlanmak.

ki kendü görkli yüzler görürken gam gavğası *göñül çeker* göñüle geñ ol didükleri 59a/11

göñül eyle-: Neşeli vakit geçirmek. Eyüboğlu (1975: 200) bu deyim *göñül eğlemek* olarak vermiştir.

gözleri nāzın gözet dilden *göñül eyle* niyāz

tā ki bu yüzden göresin maqşad-ı akşāmuzı 7b/12

göñül vir-: Sevmek.

cānı görmemişdür gördükde *göñül virmişdür* gözünden nūr göñlinden huzūr 18b/6

katı göñüllü güzellere kimse *göñül virmesün* ol saña olanı senüñ gibi 30a/4

anuñ için ki görge görk olana *göñül virenler* gördükde gözettükde 41a/13

tolmışdur himmeti güçlü gerçekler gördük her göze görinene *göñül virmedük* 43b/7-8

on dört yaşında yigid ider abdāl görkli yüzler görüp *göñül virmeyen* hoşca 61a/6

güzellik gösterdüğü görke *göñül virtür* gözün açduqca görür güzeller 67b/12

gözi olanlar gördiler görenler *göñül virdiler* göz gördi anda qaldı göñülleri 70b/1

nem-dür göñlüm gözüm benüm olsa ben didüğümde bulunsa güzellere *göñül viren* 70b/7

görenler kömrenü körler güler diyü *göñül virdiler* göynüklerin 79b/7

gördüğüne güzeldür diyü *göñül virme* şöñra getürdüğün götürimezsün 84a/8

göz deg-: Nazar değmek.

akar odlar yaqar *gözler deger* yeller diñer bunları añduğumuz yandüğümüz inandüğümüz
18a/6

göñlüm gözüme göz *degürdi* gözümün göñli göynü gülü oldı gözleri 65b/9

göz gözi gör-: Ortalık ağarmak.

şoñunda şıkr olıcağ olur inanan kullardur şadıķ didükleri *göz gözi görenlerdür* 17b/1-2

göz yum-: 1. Umudunu kesmek.

konukluk kazuğı ile karın kazındusın avlayanlar eyelükden *göz yumanlar* 45b/10

görgülü yüzler ğayrın görmekten *göz yumdılar* güzellik umdılar 41a/12

2. Görmezden gelmek.

bildüğüm budur ki her gördüğünden *göz yummayınca* ol yüze göz ir görimezsın 45a/11

gözden düşür-: Bir kişinin ya da bir şeyin değerinin gözden düşmesine yol açmak, düşmesine sebep olmak.

her cānı-la gördi mebsem-i cāndur tebessümüñ

gözden düşürdi derdi-yile şad-hezār la'1 75a/5

göze gel-: Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşmek.

bulımadılar gönülden *göze göze gelenler* göz göz oldılar göz buldılar 59a/8

gözi ol-: Bir şeyi ele geçirmek isteği beslemek.

alçağdan alçağa endiler elin aldılar kalkıcağ bile kaldurdılar *gözi olanlara* 44b/11-12

gözi olanlar gördiler görenler gönül virdiler göz gördi anda kaldı gönülleri 70b/1

gözi olanlar bunı görenleri görürler bilürler bilinürler bu bilgüyle bilinen abdāl bir gün 81a/8-9

gözün aç-: Görüşünü değiştiren bilgi vermek, uyarmak.

gözün aç nūra ir bu izi izle 95a/1

günini gün it-: Hiçbir şeyi dert edinmeyip gününü hoş geçirmek.

cān buldı anlar bu günü dün itti bunlar *günini gün itti* anlar 8b/10

haber vir-: Bildirmek, haber ulaştırmak.

dili yarlık *haber virür* gördüğünü gösterür işbunı söylenür ki 10a/11

görmek ve görduğün *haber virmek* diller dölenmek devletlenmek bu sarāyuñ 11b/2

ğayret ittiler ğayra *haber virmediler* gözlerin andan gidermediler sevgü düzenin 12b/9

duydılar dil aldılar *haber virdiler* karınları açlığın tokluk şandılar 46a/3

şalı virdükde irdüğünü gördükde bu *haberi virdükde* işitmedünse işit ki 45b/2

ne gösterdi işbunı *haber viridi* ki varlık aşlından açıldı kendü ‘aynın 70a/11
bu olur dil bundan *haber virendür* bu saña varlığın bildürendür söz bunuñı-la söze 74a/6
gösterür *haber virür* ki beyt la’l ü yâkut u zümürüd derdim firûze-fâm 74a/9

hak vir-: (Birinin) Haklı olduğunu kabul etmek.

turmuşlar ki bu akan şu çıka bunlarda aça hağa bağa *hağ vire* diyü turup 87b/7

hayrete düş-: Şaşakalmak, şaşımak.

çün hüve’l-hayyuñ hayât-ı sırrı senden söylenür

sen neden bu ‘âlem-i ‘unşurda *düşdüñ hayrete* 90a/1

hükmi geç-: Gücü yetmek, sözü geçmek.

anlar iş anlaruñ elinde söz bunlaruñ dilinde anlaruñ *hükmi geçer* kapuyı bunlar 8b/6

hükmi yürü-: Gücü yetmek, sözü geçmek.

hükmi yürür sözi tutulur ol cân ‘âlemüñdür her ne varı-sa anuñ nefesi 22b/2

iş it-: Âdet etmek. Eyüboğlu (1975: 263) bu deyimi *iş etmek* olarak vermiştir.

iş it sen şalavât vir Muhammede 9a/9

karar al-: Bir davayı, bir sorunu sonuca bağlamak.

varı *kararumuzu aldıkdan* soñra alacuk altına emânete tapşuralum diyüp 72a/12

kendüne (kendüme) gel-: Aklı başına gelmek.

gün bize gün olan günüñ evvelinde *kendüme geldüm* kendümi buldum idindüm 61a/11

karvanduñ sivri siñege kapulduñ anuñçün ki ne *kendüñe geldük* ne *kendüñe geleni* bildük
oñmak istersek oñmuşu bula gör oñ geleni bile gör görk 99b/4-5

kıla dön-: Kıla dönmek. Düşünmekten çok zayıflamak.

kıl âvâzından kımıldayanlar kayguyıla *kıla dönenlerdür* göze yaş 27a/2

kılı kırk yar-: Titiz ve ayrıntılı bir biçimde incelemek, önemle üstünde durmak.

bunlar şunlardur ki düşmenlerin başdılar kılıçların ‘arşa aşdılar bir *kılı kırk yardılar* her bi-
rine kırk biñ âdem yapışdılar çekişdiler ne kıl incindi 16b/6-7

korhuya düş-: Endişelenmek, korkmak.

yarın olacak cünbüşi ‘ârif bugün eyler

yarın diyen ol güne bugün *korhuya düşdi* 31a/10

kul ol-: Aşırı derecede bağlanmak, boyun eğmek.

āli evlāduna cāndan cānı-la *kul olmuşuz*

bu muhabbetden bizi dūr itme bir dem Rabbenā 77b/10

kuļađı cūnla-: Anılmak, hatırlanmak.

şalina bu sözler ādemūñ beynisin bulamaca döndürme *kuļađı cūñlayup* sevdiğüm beni añar diyüp şallamadan sevinmezdi sevgü ādemi 31b/9-10

kuļađına girme-: Söylenilen sözlere önem vermemek, söylenenleri anlamamak, benimsememek.

kuşbağası gibi çırdısı cıvıldısı toşsan yaşında kocanuñ *kuļađına girse* 61a/5

bunu aña yatur dir ğavğadan řalabadan kimsenenūñ *kuļađına girmez* abdāluñ 87b/11

maħrūm řal-: Yoksun kalmak.

şarābdan şerbetten ben bildüğüm budur ki kimse *maħrūm şalmadı* şağı şalı 36b/4

mest ol-: Kendinden geçmek, sarhoş olmak.

hızr-ı hař-ı dildārı-la ‘ayn-ı hayātuñ esrimiş

ol lebleri mey-ğün için mey *mest olur* meyħāneden 80b/3

bu meyden *mest olan* merdānelerdür

bu sevdā esrūđi đivānelerdür 94a/1

bezm-i şavķuñda görüp kerm oldı la’luñ cūr’ası

mest olup döndi kadeħ devr-i mey nāb üstüne 96b/5

ocağına şu řo- : Evini barkını yıkmak anlamında kullanılmıştır. Eyüboğlu (1975: 346) bu deyimini *ocağına su koymak* olarak vermiştir.

özünüñ varlığın yok şandı vardı

eli ile *şu koydı ocağına* 4b/1

öñüne (öñüme) dūş-: Birinin önünden yürümek.

ķışşā degil midür diyicek benüm dağı *öñüme dūşdi* āh idüp ağlamağa 56b/5

şafāsın sür-: (Bir kimse veya şeyin) Nîmetinden faydalanmak, sağladığı imkânlardan yararlanmak, tadını, zevkini çıkarmak.

gözi bir gözle görçi eyler kendü *şafāsın sürer* gönüluñ ululuğı gözüñ 59b/7

söz vir-: Kesin vaatte bulunmak.

söz virildiği-çün yüz virilür anuñ için bundan alur böyle alır işbunı 74a/8

amağı atla-: Çok lezzetli yiyecek ve iecekleri betimlemek için kullanılan bir söz.
bögürden eyegi bögürdene derler çeşnilü yimek yiyen amağın atladur âdem 17a/1

aň at-: Şafak sökmeye başlamak, gün ağarmak.

aň atdukdá dünle düneginde aba avazlu ĥoros ötdükde bilür ki urduqları 51a/7

aşa al-: Bir şeyi sert bir şeye vurmak.

baltayı aşa al yâ od yaa yâ şu ıa yâ yil diñe yâ il siñe 1b/3

uyĥuya düş-: Uyumaya başlamak.

her yirde gören ‘aynı ile nün-ı necâti

kim dir ki gözin yumdı dağı uyĥuya düşdi 31a/6

vaz gel-: Vazgeçmek. Günümüzde vaz gel- ifadesi Gümüşhane-Şiran ağzında varlığını devam ettirmektedir (Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, cilt 12). Eyüboğlu (1975: 409) bu deyimini *vaz gelmek* olarak vermiştir.

eyü söyledük eyitdüñ varumuzu virdük vardukda *vaz geldük* her arayı 90a/9

yir ut-: Bir yere yerleşmek. Eyüboğlu (1975: 425) bu deyimini *yer tutmak* olarak vermiştir.

yirine getir-: İstenileni, gerekeni yapmak.

bunlar buyurur apuya anlar *getürür yirine* bunlar yetürür anlaruñ 8b/8

bireyi yiderler yirin yirinde kıldığı-çun yirindüğindendir ki *yir utar* yirinde 14b/3

yoğ ol-: Varlığı sona ermek.

yalıñlanmıř od gibi ferri anadı almaz *yođ olur* gizlendükçe çoğ olur 63a/7

yoluna gir-: İstenilen, gerekli olan biçimde gelişmeye başlamak.

bulaşandur sevgü *yoluna girmege* selâmeti virilen sevdüğüñ gayr dinilendir 12b/11

yolundan şap-: Doğru yoldan ayrılmak.

iledür *yolundan şapmak* ve sözün şıma esfel-i sâfiline irişdürür sözün 23b/4

yüksekden ba-: Kendini karşısndakinden üstün görmek.

sevmeyenler yoğ ola *yüksekden baan* iriyi uva gördüğin bilmeyenlerdür ki 16a/8

yüz göster-: Ortaya çıkmak.

bunuñ cemâli celâli şunlara kim *yüz gösterdi* bu ‘azameti vilâyeti anlar 52b/1

her kimi ki sevdiler sevgüyle *yüz gösterdiler* sevgü 58a/6
serâyından ırak anı sevmediler şol yüz ki saña sevgüyle *yüz gösterdi* 58a/7
kendü aldı gül *yüzini gösterdi* bülbüller anı isterdi gül kokuşu ‘anber oldu 70b/2
ne *yüz gösterdi* gör mir’at-ı beyzâ
eħaddan nūr-ı aħmed lâmi’ oldu 79a/3
vücüdün’âleminden gözle envâr
yüze *yüz gösterür* zıkr ile efkâr 93b/6

yüz sür-: Kutsal veya saygın birinin huzuruna çıkarken ayağına doğru eğilmek, saygı göstermek.

‘adn ü firdevs eyledi *yüz sürmek* işbu Ka‘beye
biz kuluz mevlâ bizüm mevlâ bizümle her zamân 23a/8
hayâli-le hâl olmuşdur hayâl ayağına *yüz sürerken* ğayr-ı hayâl anuñ hayâli ile 30a/6
oldı ol eşige *yüz sürmek-i-çün* bu dirlik evinde birlik idenlere dirlik 52a/4
kalğışanlar yüzleri şuyı ile bir yüzi yunmuşuñ yüzine *yüz sürmek* 63b/12
‘aşıkâ *yüz sürmek-i-çün* hâkipâyüñ vari-ken
bağ-ı ‘adnuñ kaşr u ka’ı meylidür ‘akla kuşür 66b/11

yüz tut-: Yönelmek, teveccüh etmek, rağbet etmek, meyletmek.

yoğsa bunı bilenlere her varlık *yüz tutar* her yirde sözi öter bilecek 48b/8

yüz ur-: Başvurmak, bir şey istemek. Eyüboğlu (1975: 451) bu deyimini *yüz vurmak* olarak vermiştir.

dosttan yaña döndürelüm ol eşige *yüz urup* baş endürelüm illerün 7b/2

yüz vir-: İlgî, yakınlık göstermek.

her görünende çün saña varlık yüzidür görünen
şol yüziylen kim yüze *yüz vire* zibâ eyleye 26b/13

söz virildüğü-çün *yüz virilür* anuñ için bundan alur böyle kalur işbunı 74a/8

2.2 Anlamsal veya Yapısal Olarak Günümüze Ulaşamayan veya Değişikliğe Uğramış Deyimsel Yapılar

Bu deyimler günümüze kadar ulaşamamış veya artık kullanılmayan deyimlerdir. Günümüzdeki karşılıkları ile birlikte verilmiştir.

'**ışk atı** ifadesi metinde *aşığ, aşk yoluna götüren mecazi bir vasıta* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde *âşk atı* olarak kullanılabilir.

yapışdılar '*ışk atına* bindiler çapışdılar iller ayağa turunca bunlar 8a/11

ağzları ırıl- ifadesi metinde *bir şeyi hayran hayran dinlemek veya seyretmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *ağzı açık (bir karış açık) kal-* deyimim kullanılmaktadır.

buradan bilmek istediler artuk istediler *ağzları ırıldı* eñekleri çıkıdı 47a/3

ardın vir- ifadesi metinde *arkasını dönmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *arkasını (bir şeye) ver-* deyimim kullanılmaktadır.

gereklüsi gibi gereklüsidür ol âdem cenneti yüzi karşusunda bulduğındandır ki cehenneme *ardın virdi gözi* iki olduğı-çundur ki ay ü gün dağı 20b/10

ayağa tür- ifadesi metinde *ayaklanmak, saygı için ayağa kalkmak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *ayağa kalk-* kullanılmaktadır.

yapışdılar '*ışk atına* bindiler çapışdılar iller *ayağa turunca* bunlar 8a/11

ayağ şun- deyimim metinde *kadeh (içki) sunmak, ikram etmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bununla ilgili *ikram et-* deyimimleri kullanılmaktadır.

eli ile şöıra *ayağ şuna* sevinürseñ buña sevin ki sevdüğüñ senüñi-le 31b/8

başa baş ol- deyimim *eşit durumda, dengeli olarak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde çok az bir değışikliğe uğramıştır. *ol-* yardımcı fiili yerine *gel-* veya *kal-* yardımcı fiilleriyle kullanılmaktadır. Eyüboğlu (1975: 57) bu deyimim *başa baş olmak* olarak vermiştir.

başa baş oldılar kim başa baş başladıkların alanlar elmek şunlaruñ 58b/3

ayağ almadı ayaklarda kaldı *başa baş olmadı* kendü varlığın bilmedüğü-çün 100b/7

başa yetiş- deyimim metinde *yardıma koşmak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *imdadına yetiş-, derdine koş-, kolları sıva-* deyimimleri kullanılmaktadır.

başa yetişdiler başladılar başdan başa baş berāber oldılar evvel olanı-la 8a/12

bayırdan bacağa göz eyle- ifadesinde *göz eyle-* deyimim göz işaretiyle, göz kırparak isteğini anlatmak olarak verilmiştir (Şakar, 2021: 152). Bağlamdan yola çıkılacak olursa (5) *alimuñ al azlığı-la uzluğ sözün söyle bayırdan bacağa göz eyle biñ* (6) *sözi bir söz eyle diyeceğüñi bildür bildügin diyen dildür...* ifadesinden bir öğüt verme anlamı çıkarılabilir. Burada bahsedilen göz kelimesi görme organı olarak değil uç, taraf anlamında da kullanılmış olabilir.

alimuñ al azlığı-la uzluğ sözün söyle *bayırdan bacağa göz eyle biñ* sözi bir söz eyle diyeceğüñi bildür bildügin diyen dildür gerçekler 1b/5-6

bedel eyle- deyimini metinde *bir şeyi, başka bir şeyin yerine geçirmek; değiştirmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim yerine *yerine koy-* deyimini kullanılmaktadır.

şürete geldi demek cism-i cāna *bedel eylemek* taşrādan içertüyi 18a/11

buñda kal- deyimini metinde *sıkıntı içine girmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde *buñ* kelimesi kullanılmamaktadır. *Bunalım, bunaltı* gibi kelimelerle anlamını günümüzde devam ettirmektedir. Bu deyim yerine *sıkıntıya düş-, sıkıntı çek-* deyimleri kullanılmaktadır.

buñalduğūnda *buñda kalduğūnda* kara yirlere girenlerden meded isteñ ki o yirde yem 24b/1

buyruğın tut- deyimini metinde *emrini yerine getirmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim yerine *yerine getir-* deyimini kullanılmaktadır.

itseler biridür anuñ yolunda turup *buyruğın tutmağ* kişiye a‘lā-yı ‘illiyyiñe 23b/3

cān it- deyimini metinde *hayat vermek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim yerine *can ver-* deyimini kullanılmaktadır. Bu deyim aynı zamanda *ölmek* anlamında da kullanılmaktadır.

şol ‘ahdi ki *cān itti* la’line virürken dil

gözle ruğ-ı devrinde zülfi şiken olmuşdur 27b/12

cāna ir- deyimini metinde *cana ulaşmak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu anlamda kullanılan bir deyim bulunmamaktadır.

katılan ölücegez yābāna atılandur *cāna irenler* cān ne-idügin bilenler cānlu 21b/12

cāndan git- deyimini metinde *ölmek* anlamında kullanılmıştır. Bu anlama gelen birçok deyim günümüzde kullanılmaktadır: *Can ver-, ruhunu teslim et-, soluğū kesil-, dünyadan göç-* bunlardan bazılarıdır.

dermān için derde iren güzeller gönülde yir ider rahatlık *cāndan gider* 70b/8

çağır bağır ifadesi metninde *öfke ve sinirle bağırp çağırmaq* anlamında kullanılmıştır. Günümüzdeki *bağıra çağıra* şeklinde varlığını devam ettirmektedir.

dillü düdüge kim didi ki delük delük olduğūnda delülükler eyle *çağır bağır* 27a/5

dil al- deyimini metinde *düşmanın durumunu söyletmek için sorguya çekilmek üzere tutsak almak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim yerine *sorguya çek-, esir al-* deyimleri kullanılmaktadır.

duydılar *dil aldılar* haber virdiler qarınları açılığın tokluk şandılar 46a/3

düşe tura deyimini metinde *güçlkle* anlamında kullanılmıştır. Günümüzdeki karşılığı pek değişmemiştir. *Tur-* yerine *kalk-* ifadesi kullanılmaktadır.

ötürdüm diyü berü yañaya gelmege sarhoş gibi *düşe tura* şalınımı gelür 69a/3

el ur- deyimi metinde *dokunmamak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *el sürme-* deyimi kullanılmaktadır.

kara tağdan kızarur gördükde gögermedin alınurdu *el urdukdā* ele girse 95b/8

elden ayak ol- deyimi metinde *birisinin yardımcısı olmak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *eli ayağı ol-* kullanılmaktadır.

ayaklarda kalur bunlar *elden ayak olur* anlar qarartıya kalmış bunlar 8b/11

eli düş- deyimi metinde *birinin egemenliğine girmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *eline düş-, boyunduruk altına gir-* kullanılmaktadır.

kalmış idi abdāl devrān *eli düşdügin* girü divşürdügi-dür ki yine 60a/9

eteginden elin gider- deyimi metinde *bir şeye karışmamak, tepkisiz kalmak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *etliye sütlüye karışma-* kullanılmaktadır.

kalemi ve nakli bilenüñ *eteginden elin gidermeye* imāni olan anuñ sevgüsü 23b/9

gam elinden kurtar- deyimi metinde *üzüntüden kurtulmak* anlamında kullanılmıştır. *Gam* kelimesi günümüzde de anlamını devam ettirmiştir. Bu deyimim yerine *rahat nefes al-* deyimi kullanılmaktadır.

ekninden alurlar beķāsına yamanlık yapışduğıdur ki şoyunup etegin *gam elinden kurtar-mazlar* abdāl eyü at eyerlü at erüñ başı beraberidür didükleri 28a/12-13

hāl ol- deyimi metinde *bir durumun ortaya çıkması* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim yerine *su yüzüne çık-, gün yüzüne çık-* kullanılmaktadır.

hayāli-le *hāl olmuşdur* hayāl ayağına yüz sürerken ğayr-ı hayāl anuñ hayāli ile 30a/6

iş eyle- deyimi metinde *iş yapmak, bir şey yapmak* anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde *el at-* deyimi kullanılmaktadır.

istemegi-le istedüğüñe yetişürsin diyübilürem ögünme bildüğüñi-le *iş eyle* 9a/4

ka-dem ko- deyimi metinde *bir yere ulaşmak, varmak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyimim yerine *ayak bas-* kullanılmaktadır.

ezelden ebed milkinde bile *ka-dem koyanlara* gösterdi daħı gendüsi tutuķı 6a/9

hāzrete irenler hāzret-i erenler hāzret-i hayāt ile kayyumıyyeye *ka-dem koyanlardur* 52b/10
oldı yeldük ilerü geldük erenlerüñ kudemına *ka-dem kodus* deme irdük 89a/10

kararıya kal- deyimini metinde *gidilecek yere varmadan akşam olmak* anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde bu deyim pek değişikliğe uğramadan *karanlığa kal-* olarak kullanılmaktadır.

ayaklarda kalur bunlar elden ayak olur anlar *kararıya kalmış* bunlar 8b/11

keşf ol- deyimini metinde *anlaşılmaq, bilinmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim edilgen yapısıyla yani *keşfedil-* olarak kullanılmaktadır.

‘ubūdiyyet rumūzı *keşf olıcağ*

görisersin seni saña bu bende 5b/10

cennet-i ‘adn içredür *keşf olma* her yüzden hicāb

gel bu dāru’l-ḥuldı gör gözle bizüm me’vāmuza 7b/11

kulağınca ol- deyimini metinde *kulak kadar büyük duruma gelmek* anlamında kullanılmıştır. Eyüboğlu (1975: 319) bu deyimini *kulağında olmak* olarak vermiştir.

kulağınca oldı pes bu kılıç şalındıkça uzanur heybetlenür ve tütuldukça 6b/11

la‘netin boynuna tağ- deyimini metinde *hemen herkesin lanet okuyacağı, bunun devam edeceği bir iş yapmış ol-, bir duruma düşmüş ol-* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde *kötü, berbat, uğursuz* olarak ifade edilmektedir.

şular kim bu kapuya egri bağıdı

dü-‘ālem *la‘netin boynuna tağıdı* 35a/10

nazar kııl- deyimini metinde *bakmaq* olarak kullanılmaktadır. Günümüzde bu deyim yerine birçok ifade kullanılabilir. Söz gelimi bir şeye öfkeli bakmaq anlamında *dik dik bak-* veya bir şeyi küçümsemek için *yukarıdan bak-* ifadeleri kullanılmaktadır.

nazm ile bu neşr içre olan bahre *nazar kııldı*

kim nice muhiṭ oldı yine nice ider-dür 63b/4

sere ir- deyimini metinde *olup bitmek, neticelenmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim *başta var-* olarak kullanılmaktadır.

nedür sevgüdeki sırrı *sere ir*

ki ya’ nī evvel ile oldı āḥir 7a/3

taḫu kııl- deyimini metinde *saygı göstermek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim yerine *hürmet et-* kullanılmaktadır.

turḳay toya *taḫu kııldığı* ḫayısına beḫzettüğündür ki aña ḫayanur 14b/2

ḫar varken abdālı göricek yıl gibi yelekelürler *taḫu kıalurlar* sen şalavāt 68b/1

tapu kı-ı- deyimini, metinde *tapmak, ibadet etmek* olarak başka bir anlamda da kullanılmıştır.

oba öğütçisi ululanup *tapu kılmadığı-çun* kıparakdan aldılar bir kıopuz çaldılar ki 35a/13

taş eyle- metinde *taş hâline getirmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde *eyle-* yerine *et-* yardımcı fiili ile kullanılmaktadır.

ben sücüd ol veche ittüm görir zâhid itmedi

gör nice şeytâna uydı içini *taş eyledi* 17b/9

yolunda tur- deyimini metinde *geri dönmek* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim *gemileri yak-* olarak kullanılabilir.

itseler biridür anuñ *yolunda turup* buyruğın tutmak kışiye a'lâ-yı 'illiyyine 23b/3

yüzi üzre düş- deyimini metinde *yıklmak, dağılmak* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde bu deyim yerine *yerle yeksan ol-, ocağı sön-, çıra gibi yan-* deyimleri kullanılmaktadır.

yüzi üzre düşmişüz bu odı-çun

işbu yolda bize kim yoldaş olur 15a/3

2.3. Arapça-Farsça Kelimelerle Oluşturulan Deyimsel Yapılar

Metinde Arapça-Farsça karışık şiirler yoğunluktadır. Bu karışık durum nesir kısmını da etkilemiş ve bazı deyimsel yapılar Arapça-Farsça kelimelerle oluşturulmuştur. Bu başlıkta günümüzde kullanımı yaygın olmayan Arapça-Farsça kelimeler ve tamlama şekilleriyle oluşturulan deyimsel yapılar esas alınmıştır.

'ayna 'ayn ol- ifadesinde göz yerine Arapça karşılığı olan 'ayn kelimesi kullanılmıştır. Metinde *gözle görülür ol-, belirgin ol-* anlamında kullanılmıştır.

'ayna 'ayn olmuş 8b/12, 'ayna 'ayn olur 23b/1

cân ü baş oyn- metinde *hayatını tehlike koy-, canını feda etmekten çekinme-* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde *canla başla* ifadesi kullanılmaktadır.

cân ü baş oynayanlara 7a/10

ķavlinde tur- metinde *sözünde durmak* anlamında kullanılmıştır. Metindeki *ķavl* kelimesi Arapça kökenli bir kelimeler. Günümüzde Türkçe karşılığı *sözünü tut-* olarak ifade edilir.

ķavlinde turdum 35b/9

peydâ eyle- metinde *ortaya çık-, belir-, görün-* anlamında kullanılmıştır. Farsça kökenli olan *peydâ* kelimesi günümüzde *peyda et-* olarak kullanılmaktadır.

peydâ eyleye 26b/10

rağş ur- metinde *oyna-*, *sevin-* anlamında kullanılmıştır. Arapça kökenli olan *rağş* kelimesi günümüzde *dans et-* olarak kullanılmaktadır.

rağş urdı 36a/8

3. Sonuç

Bu çalışmada Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr adlı eserdeki 1a-101b varakları arasındaki deyimsel yapılar tespit edilmiştir. Bu deyimsel yapılar uygun başlıklar altında incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr (1-101. Varaklar Arası)'da tespit edilen 128 deyimsel yapının 87 tanesi günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. 16. yüzyıldan itibaren Türkçedeki birçok deyim o dönemde halk arasında yerleşmiş, sadece ses değişimlerine uğrayarak günümüze kadar anlamını korumuştur.
- 128 deyimden 36 tanesi günümüze kadar anlamını kaybetmiş ve kullanılmayan deyimlerdir. Bunun kültürel, toplumsal, siyasi birçok sebebi olabilir. Yaşam şartlarının değişmesiyle toplum değişir, toplumun değişmesiyle dilde kullanılan deyimsel yapılar da değişikliğe uğramıştır.
- 128 deyimden sadece 5 tanesi bugün kullanımı yaygın olmayan Arapça/Farsça kelimelerle kurulmuştur. Metnimiz halk deyişlerini içerdiği için diyebiliriz ki 16. yüzyılda halk arasında Türkçe ifadeler daha fazla kullanılmıştır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Makale tek yazarlıdır.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır. Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil. III*, c., Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilçin, C. (2018). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dinar, T. (2016). *Türkçede Bir Deyimleşme Örneği: Gibime Gelmek*, *Türkbilig*, 31, 145-152.

- Dinar, T. (2016). *Türkiye Türkçesinde Bir Ünlemleşme Örneği: Başlatma-Başlarım*, Gazi Türkiyat, 19, 23-34, Ankara.
- Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, KB Yayınları.
- Enverî, Mürekkepçi, Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr, Süleymaniye Kütüphanesi, Kemankeş Bölümü, 208 Arşiv Numarası, 1a-101b.
- Eyüboğlu, E. K. (1975). *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler; Deyimler-(Tâbirler)*, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1964). *Kelime Grupları ve Kuralları*, TDAY-Belleten 1963, 222, 203-244, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kenzhalin, K. (2017). *Türk Dünyasında Deyim Bilimi Çalışmaları*, Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi, 43, 107-124.
- Korkmaz, Z. (1973). *Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kuruluşundaki Yeri*, Türkoloji Dergisi, C. V, 15, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1977). *Eski Anadolu Türkçesi Üzerindeki Çalışmaların Bugünkü Durumu*, Türkoloji Dergisi, C. VII, Ankara.
- Sinan, A. T. (2008). *Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 18, 2, 91-98.
- Şakar, Ö. S. (2021). *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Şentürk, S. (2021). *Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr (1a-50b v.) (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkçe Sözlük (2011). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1969). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1982). cilt: 12, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <http://lugatim.com/>
- <https://sozluk.gov.tr/>

Extended Summary

Idioms are phrases that have survived from the past to the present. In this journey from the past to the present, they have sometimes preserved themselves and sometimes undergone some changes and transformations. These changes and transformations have become a necessity as a result of cultural, technological and sociological changes in societies. This situation shows that language is a living entity. Language, which has to keep up with the changes in society, has forgotten words and forms that are not used as well as changes and transformations. Turkish language is one of the oldest living languages. Changes and transformations are inevitable in this language that has been spoken for centuries. The language element most affected by these changes and transformations is, of course, idioms. For centuries, factors such as the nomadic life of Turkish societies, their wars, their transition to settled life, and their change of religion have greatly affected idioms. Proverbs and idioms were also found in the Gokturk Inscriptions, the oldest known Turkish writing. Since then, idiom research has continued in accessible sources. The sources obtained from written works are quite limited. For this reason, the work titled *Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr* is very important. Written by a writer with the pseudonym Enverî in the 16th century, this work, unlike the works of the period, frequently includes folk idioms. No definite decision has been reached about the author of the work. The strongest guess is that it was written by Mürekkepçi Enverî. This work, which contains proverbs, idioms, and couplets, also reflects the dialectal characteristics of the society of the period. The fact that this work, from which we learn about the social life of the period, also includes mixed Ara-bik/Persian poems is of particular importance. Selin Şentürk analyzed sections 1a-50b of this work, which is very rich in every aspect, as her master's thesis. In this article, the idioms between 1a-101b are analyzed. One hundred and twenty-eight idiomatic structures were identified as a result of the analysis. In the introduction part of the article, the views of various researchers on language and idioms are given.

In the idioms analyzed in various categories, firstly, the Idiomatic Structures, which continue to exist today both logically and structurally, were analyzed. The aim of this heading is to identify idioms used from the sixteenth century to the present day. In the analysis conducted under this heading, quite interesting examples were found. Eighty-seven of the one hundred and twenty-eight idioms identified are idioms that continue to exist today. It is quite remarkable that there has been so little change in the intervening five centuries. The fact that there are so many common idioms in *Sırru'l-Esrâr* and *Matlau'l-Envâr* proves that Turkish has largely preserved its idioms in the last five centuries. It is especially interesting that idioms formed with the names of organs such as the eye, heart, hand, tongue, and face are still frequently used today without any semantic or structural change.

In the second category, idiomatic constructions that have undergone semantic or structural changes were analyzed. One of the main reasons for the change in these structures is structural changes. Thirty-six of the one hundred and twenty-eight idioms identified have undergone changes. The meaning of these thirty-six idioms used in the text was given and compared with their current equivalents. As a result of this comparison, sound changes, words that are not used today and auxiliary verbs that have undergone changes stand out. The current equivalent of the meaning of all of them has been determined. This is an example that the situations in the society mostly remain the same and the need for idioms for these situations is met with other idioms. Although words, sounds and structures change, the situations in Turkish society generally preserve themselves.

In the third category, Idiomatic Structures with Arabic-Persian Words were analyzed. Although folk sayings are generally included in *Sırru'l-Esrâr* and *Matlau'l-Envâr*, there are also poems written in coup-

lets in which Arabic-Persian words are used extensively. Considering the conditions of the period, the use of Arabic/Persian words is a normal situation. The use of these idiomatic structures in Sırru'l-Esrâr and Matlau'l-Envâr shows that the author had a high level of education. Among the one hundred and twenty-eight idiomatic structures, only five Arabic/Persian idiomatic structures were found. These idiomatic structures are generally used with Turkish auxiliary verbs. This situation proves that Arabic/Persian words are used together with Turkish words and even stereotyped among the people. In addition, the fact that so few idiomatic structures have been identified shows that Arabic/Persian expressions are not used much among the people. The meanings of these idiomatic structures in Sırru'l-Esrâr and Matlau'l-Envâr were compared with their contemporary equivalents.

In the conclusion section of the article, numerical data and determinations of the idiomatic structures detected in the text named Sırru'l-Esrâr ve Matlau'l-Envâr are given. In the bibliography section, the sources utilized in the writing of the article are given.